

OD KÓLEK SAMOKSZTAŁCENIOWYCH I ORGANIZACJI MŁODZIEŻOWYCH DO POLSKIEJ ORGANIZACJI WOJSKOWEJ – AKTYWNOŚĆ MŁODZIEŻY KRÓLESTWA POLSKIEGO NA POCZĄTKU XX WIEKU (W ŚWIEŁLE WSPOMNIENÍ)

**From self-education circles and youth organisations to the Polish Military
Organisation – youth activity in the Kingdom of Poland in the early 20th century
(in the light of memoirs)**

MONIKA NAWROT-BOROWSKA¹, AGNIESZKA WAŁĘGA²

¹ Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

<https://orcid.org/0000-0003-1933-0563> * nawrot10@ukw.edu.pl

² Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

<https://orcid.org/0000-0001-9585-5965> * awalega@umk.pl

Abstrakt: Celem artykułu jest ukazanie przejawów, rodzajów i form organizowania się młodzieży na terenach Królestwa Polskiego oraz dynamiki przemian w zakresie tych zjawisk w pierwszych latach XX wieku, do momentu odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. Materiał egzemplifikacyjny stanowią niepublikowane źródła pamiętnikarskie ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie. Informacje na temat różnorodnych form zaangażowania młodzieży w prace organizacji samokształceniowych, młodzieżowych i wreszcie paramilitarnych zawarto w 23 pamiętnikach (spośród kilkudziesięciu objętych kwerendą).

Słowa kluczowe: młodzież, kółka samokształceniowe, organizacje młodzieżowe i paramilitarne, aktywność, pamiętniki, Królestwo Polskie

Abstract: The aim of this article is to present the manifestations, types, and forms of youth organisation in the territory of the Kingdom of Poland, as well as the dynamics of change in these phenomena during the early years of the 20th century, up until Poland regained independence in 1918. The exemplificatory material consists of unpublished memoir sources from the collections of the National Library in Warsaw. Information on various forms of youth involvement in the work of self-education circles, youth organisations, and eventually paramilitary groups is contained in 23 memoirs (selected from several dozen examined during archival research).

Keywords: youth, self-education circles, youth and paramilitary organisations, activism, memoirs, Kingdom of Poland

Celem artykułu jest wskazanie głównych kierunków zaangażowania młodzieży w działalność organizacyjną o różnorodnym charakterze, od kółek samokształceniowych po formacje paramilitarne, na terenach Królestwa Polskiego na początku XX wieku w świetle

niepublikowanych źródeł pamiętnikarskich ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie¹. Przeprowadzone kwerendy objęły kilkadziesiąt pamiętników, nie we wszystkich jednak natrafiono na tego typu informacje. Autorzy analizowanych w niniejszym artykule 23 materiałów źródłowych, wśród których zdecydowanie dominowali mężczyźni urodzeni na przełomie XIX i XX wieku, wywodzili się z różnych grup społecznych. Spisując po latach wspomnienia z czasów młodości, nie uniknęli oczywiście pewnego patosu oraz nostalgii za idyllicznym obrazem tego okresu w życiu każdego człowieka, jednocześnie oceniając swoje przeżycia z późniejszej perspektywy, niejednokrotnie wykazali krytycyzm wobec własnych motywacji, wyborów czy oferowanych im w początkach XX w. form uczestnictwa młodzieży w pracy organizacyjnej, politycznej czy wojskowej².

Szczególne zainteresowanie młodzieżą na początku XX w. stanowiło jeden z przejawów nowoczesności, widoczny także na ziemiach polskich³. Obejmował on różnorakie formy aktywności młodzieży poza środowiskiem rodzinnym – w szkołach, zwłaszcza w prywatnych szkołach polskich powstałych po 1905 r., ruchu stowarzyszeniowym, skautingu, kółkach o charakterze niepodległościowym oraz pierwszych młodzieżowych sympatiach politycznych i partyjnych⁴.

Samokształceniowe kółka młodzieży dynamicznie rozwijały się w szkołach średnich Królestwa Polskiego od momentu upadku powstania styczniowego, ich narodowy charakter stanowił próbę przeciwstawienia się rusyfikacyjnej polityce zaborcy⁵. Na początku XX w. miały one zatem już długą tradycję. Do kółka samokształceniowego w czasie nauki w lubelskim gimnazjum należał Antoni Dominko (ur. 1883). Miało ono na celu uzupełnienie nauki szkolnej przedmiotami polskimi. Dominko był jednocześnie zaangażowany w działalność towarzystw oświatowych, z ramienia których prowadził naukę czytania i pisania w języku polskim w zakonspirowanych kółkach robotniczych⁶. Także Władysław Matlakowski

¹ Szerzej na temat ogólnej charakterystyki tych źródeł zob.: M. Nawrot-Borowska, A. Wałęga, *Pamiętniki rękopiśmienne ze zbiorów Biblioteki Narodowej jako źródło do badań nad dzieciństwem w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX wieku*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, nr 2, s. 229-250. W tekście tym Autorki przyjęły, zgodnie z obowiązującymi, w objętym badaniami okresie, periodyzacjami granicę dzieciństwa na 12-13 r.ż., gdy kończył się okres tzw. drugiego dzieciństwa i zaczynał czas dojrzewania (15-18 r.ż.) oraz młodzieńczości (do 20-24 r.ż.). Artykuł poświęcony aktywności młodzieży stanowi kontynuację wcześniej prowadzonych badań i obejmuje okres między dzieciństwem a dorosłością.

² Na temat możliwości, ograniczeń oraz metodologicznych aspektów korzystania z tego typu źródeł szerzej m.in. W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, 2013, nr 1, s. 65-84; *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. W. Chorążyczewski, A. Paćwicius, S. Roszak, Toruń 2015; D. Grabowska-Pieńkosz, *Zapisani w pamięci nauczyciele zaboru austriackiego w literaturze pamiętnikarskiej*, Toruń 2016, s. 17-68.

³ T. Kizwalter, *Polska Nowoczesność. Genealogia*, Warszawa 2020.

⁴ Zob. np.: A. Bóldyrew, *Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych*, „Wychowanie w Rodzinie”, 2019, nr 2, s. 74; też, *Wprowadzenie*, w: *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905-1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. 1: 1905-1914, red. A. Bóldyrew, M.M. Krakowiak, Piotrków Trybunalski 2023, s. 11-30; też, *Wprowadzenie*, w: *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905-1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. 2: 1914-1918, red. A. Bóldyrew, A. Wałęga, Piotrków Trybunalski 2023, s. 15-32; M. Krakowiak, *Edukacja młodzieży w prasie społeczno-kulturalnej i pedagogicznej Królestwa Polskiego w latach 1905-1914*, Łódź 2024.

⁵ D. Tomaszewska, *Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX wieku*, Łódź 1987; M. Dajnowicz, *Działalność niepodległościowa młodzieży królewskiej przed I wojną światową (na przykładzie ziem północno-wschodnich)*, w: *Lata Wielkiej Wojny. Dojrzewanie do niepodległości*, red. D. Grinberg, J. Skopko, G. Zachiewicz, Białystok 2007, s. 35-44.

⁶ BN, J. Dominko, *Opowieść rodzinna*, sygn. akc. 8851, k. 41.

(ur. 1886), uczeń V Gimnazjum Filologicznego w Warszawie, należał do tajnych kółek⁷, podobnie jak Antoni Marszewski (ur. 1894), który ucząc się w polskim prywatnym gimnazjum w Warszawie, w latach 1903-1911 miał kontakt z uczniowskimi kółkami. Poszerzano w nich wiedzę w zakresie historii i ustroju Polski, logiki, etyki, filozofii oraz nauk społecznych⁸. Bibliotekarzem takiego kółka w rosyjskim gimnazjum w Radomiu był Henryk Bagiński (ur. 1888). Dzięki pełnieniu tej funkcji miał on ułatwiony dostęp do literatury, lecz konsekwencją czytania polskich książek były obniżone noty ze sprawowania⁹. Do kółek funkcjonujących w tym mieście należał też Stefan Żardecki (ur. 1887)¹⁰. Podejmowane w tych uczniowskich organizacjach samokształcenie, jak twierdził W. Matlakowski, było koniecznością wobec okrojenia przez władze rosyjskie programu nauczania, uczniowie zatem zaangażowali się w samodzielne lektury, wydawali własne pismo „Myślimy” oraz chodzili na tajne lekcje¹¹.

Wykrycie tych kółek przez dyrektorów szkół czy władze oświatowe miało dla ich uczestników dalekosiężne negatywne konsekwencje, mogło prowadzić do wydalenia części uczniów z placówek z tzw. wilczym biletem. Tak sytuacja spotkała m.in. H. Bagińskiego i jego kolegów z gimnazjum rosyjskiego w Radomiu, gdzie w 1903 r. pojawił się nowy dyrektor – zagorzały rusyfikator¹². Tego typu sytuacje wspominał także W. Matlakowski. Przywoływał on we wspomnieniach groźbę wydalenia z gimnazjum czy szpiegowanie uczniów przez dyrektora, co jego zdaniem było analogią do fabuły książki *Szyfowe prace* Stefana Żeromskiego¹³.

Z czasem w kółkach zaczęły krystalizować się także orientacje polityczne skupionych w nich młodych ludzi wybierających jedną z dominujących wówczas opcji – narodową lub socjalistyczną¹⁴. Jak pisze Zenon Kmiecik, w tamtym okresie widoczne było wyraźne ożywienie działalności młodzieży sympatyzującej z ruchem socjalistycznym, która w 1903 roku skupiła się w Związku Młodzieży Socjalistycznej¹⁵, a wiosną 1908 roku utworzyła Związek Młodzieży Postępowej. Zaczęła ona zyskiwać wpływy wśród uczniów szkół średnich organizujących kółka samokształceniowe: „Bardziej wtajemniczeni działacze prowadzili w ten sposób samokształcenie, aby przed nadaniem mu odpowiedniego kierunku zbliżyć szersze koła młodzieży do ideologii socjalistycznej”¹⁶. W 1910 r. środowiska te powołały też Związek Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej¹⁷. Swoje wpływy wśród młodzieży umacniała jednocześnie Organizacja Młodzieży Narodowej¹⁸.

⁷ BN, W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z lat 1886-1940*, sygn. akc. 10875, k. 1-5.

⁸ BN, A. Marszewski, *Fragmenty wspomnień*, sygn. akc. 14279/1, s. 1; sygn. akc. 14279/2, k. 8.

⁹ BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka druga: Szkoła średnia w Radomiu i organizacja PETu (1898-1908)*, sygn. akc. 8769, t. 2, k. 18-20.

¹⁰ BN, S. Żardecki, *Mijają lata, mijają ludzie, Wspomnienia*, t. 1: *Dzieciństwo, lata szkolne, okres 1890-1907*, sygn. akc. 8037/1, k. 38-41.

¹¹ BN, W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z lat 1886-1940*, k. 20-23.

¹² BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka druga*, k. 20-21.

¹³ BN, W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z lat 1886-1940*, k. 1-5.

¹⁴ O rozwoju tych koncepcji w kontekście polskiej nowoczesności pisze m.in. T. Kizwalter, *Polska Nowoczesność...*

¹⁵ Z. Kmiecik, *Młodzież warszawska w rewolucji 1905-1907*, w: *Postępowe organizacje młodzieżowe w Warszawie 1864-1976*, red. B. Hillebrandt, Warszawa 1988, s. 29.

¹⁶ Tamże, s. 47.

¹⁷ Tamże, s. 50.

¹⁸ Tamże, s. 41. Organizacja Młodzieży Narodowej stanowiła jedną z ekspozytur Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, początkowo nosiła nazwę Zjednoczenia Młodzieży Narodowej, jednak w okresie 1905-1908 roku znana

Tę ewolucję organizacji młodzieżowych w kierunku politycznym doskonale obrazują losy Henryka Bagińskiego¹⁹, ucznia progimnazjum w Sandomierzu (w roku szkolnym 1898/1899), następnie rosyjskiego gimnazjum w Radomiu (1899-1904) i tamtejszej polskiej 7-klasowej szkoły handlowej (1905-1908)²⁰. Wspominał on swoje zaangażowanie w pracę gimnazjalnych kółek samokształceniowych, pełnił w nich rolę bibliotekarza, jego zadaniem było propagowanie polskiej literatury wśród szkolnych kolegów. Budziło to niechęć rosyjskich uczniów i narażało go na donosy, rewizje, a w konsekwencji obniżone noty ze sprawowania. Członkowie kółka zbierali się na zebrania w niedzielę, zwykle w domach kolegów pochodzących z Radomia, których warunki mieszkaniowe pozwalały na organizację tych spotkań. Po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej nastąpiło wyraźne ożywienie członków kółka. Jak wspominał Bagiński, był to „gorączkowy prąd”, uczniowie zetknęli się wówczas po raz pierwszy z tajną bibułą Polskiej Partii Socjalistycznej²¹ wzywającą do powstania przeciwko Rosji i zniesienia systemu rusyfikacyjnego w szkolnictwie. Wpłynęło to na tematy podejmowane w rozprawach przygotowywanych przez członków kółka – zaczęły przeważać zagadnienia walki o niepodległość²².

Kolejny etap jego zaangażowania organizacyjnego obejmował działalność w ramach powstałego w 1899 r. i związanego z Ligą Narodową Towarzystwa Oświaty Narodowej²³. Celem tej organizacji, działającej przede wszystkim w środowiskach wiejskich i robotniczych, było krzewienie idei patriotycznych, narodowych oraz rozwój oświaty. Bagiński zetknął się z jej reprezentantami, gdy – po wydaleniu z gimnazjum z „wilczym biletem” – powrócił do domu rodzinnego w Cielewie. Tam, jak wspominał, podjął „pracę polityczną”, już nie tylko w zakresie walki o spolszczenie szkolnictwa i administracji, ale przygotowując chłopów do walki poprzez organizację nocnych ćwiczeń oraz akcję uświadamiającą, w wyniku której zaczęli oni stawiać opór rusyfikacji²⁴. Miał wówczas 17 lat i nie chciał wstępować jeszcze do żadnego stronnictwa politycznego, wspierał jednak działania stryjecznego brata związanego z Narodową Demokracją i pomagał mu w ukrywaniu broni. Szybko jednak negatywnie ocenił postawę jej działaczy. Okres pracy na wsi, 1904-1905 r., uważał za przełomowy dla kształtowania się jego poglądów: „poznanie krzywd oraz siły potencjalnej chłopstwa wytworzyło

była już jako Organizacja Młodzieży Narodowej (powszechnie nazywana była też Młodzieżą Narodową), w jej ramach działały Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich oraz Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych.

¹⁹ M. Miszczuk, *Bagiński Henryk*, w: *Harcerski Słownik Biograficzny*, red. T. Wojtyca, t. 3, Warszawa 2012, s. 19-22; P. Waingertner, *Bagiński Henryk*, w: *Działaczk i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik Biograficzny*, t. 1: A-K, red. naukowa A. Bódyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 62-63.

²⁰ Na temat tej szkoły przekształconej w roku szkolnym 1905/1906 z miejskiej szkoły handlowej, utworzonej w 1901 roku, w prywatną szkołę z językiem polskim pisali m.in.: J. Miąso, *Szkolnictwo handlowe w Królestwie Polskim (1855-1914)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1965, t. 8, s. 155, 160; W. Gajewski, *Początki organizacji szkolnej w Radomiu, w: Zarzewie 1909-1920. Wspomnienia i materiały*, wybór i oprac. A. Gawlicka, Warszawa 1973, s. 221. O rozwoju szkół prywatnych w Królestwie Polskim zob. np.: A. Suplicka, *Wpływ strajku szkolnego na rozwój szkolnictwa prywatnego, w: Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę niepodległości 1815-1918*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa 2016, s. 54-64.

²¹ P. Waingertner, *Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905-1918 w świetle relacji z epoki*, „Dzieje Najnowsze”, 2012, nr 3, s. 5-26; Z. Kmiecik, *Prasa młodzieżowa w zaborze rosyjskim po rewolucji 1905-1907*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 1979, nr 4, s. 47-58.

²² BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka druga*, k. 19-20.

²³ T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1978, nr 2, s. 71-96; J. Konefał, *Działalność społeczno-polityczna Aleksandra Zawadzkiego (Ojca Prokopa) w Królestwie Polskim 1876-1917*, Lublin 2000, s. 35-41.

²⁴ BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka druga*, k. 22.

w mojej psychologii żywą świadomość o konieczności pobudzenia i zużytkowania tych milionowych, dotąd nie wyzyskanych sił, na korzyść sprawy walki o Polskę”²⁵.

Po podjęciu nauki w polskiej szkole handlowej nie spotkał już swoich kolegów z kółka samokształcenia, kontynuowali oni bowiem naukę w innych placówkach lub trafili do więzienia za współpracę z PPS. Zdaniem Bagińskiego doszło wówczas do rozbitcia jedności młodzieży, rozpoczęła się bowiem walka o uzyskanie wśród niej wpływów przez dwie frakcje polityczne – PPS i ND. W radomskiej szkole handlowej zastał zatem kolegów podzielonych na dwie wrogie wobec siebie grupy, socjalistów i narodowców. Ostatecznie, m.in. w wyniku uczestnictwa w zajęciach tajnego „Sokoła”²⁶, zdecydował się na wstąpienie do Organizacji Młodzieży Narodowej. Dość szybko został przyjęty do „Petu”²⁷, czyli Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość”, skupiającego młodzież gimnazjalną. Po podjęciu nauki na szczeblu wyższym, na Politechnice Lwowskiej, przyjęto go do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”²⁸ – jednak zebrania koła zetowego oceniał jako nudne. Przyjęcie do „Zetu” ułatwiła mu znacznie obecność wielu byłych członków „Petu” na lwowskich uczelniach wyższych. Gdy doszło do rozłamu w strukturach ND, zbliżył się z powołanymi wówczas organizacjami zarzewiackimi²⁹ i Polskim Związkiem Wojskowym utworzonym w 1908 r.³⁰ W kolejnych latach zaangażował się także w rozwój ruchu skautowego we Lwowie³¹.

Jak podkreśla Przemysław Waingertner, Związek Młodzieży Polskiej „Zet” współpracujący na początku XX w. z Ligą Narodową po zerwaniu ze środowiskiem narodowym w wyniku jego negatywnego stosunku wobec kontynuowania strajku szkolnego 1905 roku zaangażował się w ruch niepodległościowy i wypracował własny program polityczny³². Część

²⁵ Tamże, k. 24.

²⁶ Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, popularyzujące idee wychowania fizycznego i sportu, utworzone zostało na terenach Galicji, w 1867 r. we Lwowie, a w 1885 r. w Krakowie. Od 1906 r. organizowało swoje gniazda na terenie Królestwa Polskiego, przez krótki czas w ramach Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolskich w Królestwie Polskim – rozwiązanego jednak przez władze rosyjskie. Od tego momentu działalność ta na terenie zaboru rosyjskiego miała charakter konspiracyjny. Zob.: Z. Pawluczuk, *Rola ruchu sokolskiego w powstaniu harcerstwa na ziemiach polskich*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Kultura Fizyczna”, 2010, z. 9, s. 36-37.

²⁷ BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka druga*, k. 25-26. „Pet”, organizacja szerząca idee niepodległościowe i samokształceniowe, na terenie Królestwa Polskiego działała od 1902 r. (wcześniej od 1900 r. jako „X”), zastąpił wykryte w zaborze pruskim struktury organizacji Czerwonej Róży powstałej w 1898 r. i skupiającej członków tamtejszych kółek samokształceniowych. Zob.: P. Waingertner, *Ekspozytury i wpływy Związku Młodzieży Polskiej „Zet” w okresie zaborów (1886-1914)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2017, nr 1, s. 139-140.

²⁸ Szerzej na temat tej organizacji m.in.: B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986, s. 16-26; Z. Kmiecik, *Początki ruchu młodzieżowego w Warszawie (1864-1904)*, w: *Postępowe organizacje młodzieżowe w Warszawie 1864-1976*, red. B. Hillebrandt, Warszawa 1988, s. 16-21; P. Waingertner, *Konspiracje trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886-1996)*, Łódź 2017; tenże, *Ekspozytury i wpływy Związku Młodzieży Polskiej „Zet” w okresie zaborów (1886-1914)*, s. 137-165.

²⁹ Powstała wówczas Organizacja Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”.

³⁰ BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka trzecia: Politechnika we Lwowie, organizacje tajne i organizacje jawne*, sygn. akc. 8769, k. 33-50. Polski Związek Wojskowy skupiał osoby popierające środowiska „Zarzewia”, Narodowego Związku Robotniczego oraz „Zetu”. Działał on krótko, bo jedynie do 1910 r., na terenie Galicji – w okręgu krakowskim i lwowskim, gdy na jego miejsce powołano Armię Polską – tajną organizację wojskową. Ona to w 1911 r. powołała do życia Polskie Drużyny Strzeleckie, jawną organizację o charakterze paramilitarnym. Na ich czele stanął właśnie H. Bagiński.

³¹ BN, H. Bagiński, *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka trzecia*, k. 42-61.

³² P. Waingertner, *Konspiracje trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886-1996)*, s. 77.

działaczy, krytyczna wobec dotychczasowej pracy „Zetu”, założyła własną Organizację Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”. „Działacze ‘Zarzewia’, spodziewając się wybuchu wojny w Europie, główny wysiłek skierowali na kwestie wyszkolenia wojskowego młodzieży, tworząc we Lwowie i Krakowie Polski Związek Wojskowy oraz organizując polski skauting”³³. Od 1910 r. działali także na terenach Królestwa Polskiego.

Także Kazimierz Bagiński³⁴ (ur. ok. 1890) stanął przed wyborem pomiędzy narodowymi a socjalistycznymi grupami młodzieży. Był on naocznym świadkiem krwawych wydarzeń 1905 r. w Warszawie i, jak podkreślał, „bojowe wyczyny” PPS wzbudziły w nim chęć czynnego wzięcia udziału w walce z okupacją rosyjską. Jednocześnie podziwiał patriotyczne manifestacje organizowane przez zwolenników obozu narodowego, początkowo wahając się, do której z tych grup przystąpić, jednak to właśnie czynna postawa PPS w walce z zaborcą oraz wrogie ataki bojówek narodowych wobec socjalistów wpłynęły na jego ostateczną decyzję. Lata 1906-1917 zasadniczo spędził w Lublinie i jego okolicach, na dwa lata wyjechał jednak do Lwowa, gdzie wstąpił do Związku Strzeleckiego (1912-1914) i otrzymał zadanie tworzenia tajnego „Strzelca” na terenie guberni lubelskiej. Wspominał, jakim szokiem były dla niego, mieszkańca Królestwa Polskiego, atmosfera panująca w Galicji „niemal wolnej” oraz kontakt z Józefem Piłsudskim, którego młodzież, zwłaszcza akademicka, przybyła z Królestwa, traktowała niemal jak Tadeusza Kościuszkę³⁵. Ostatecznie od 1915 r. związał się z ruchem ludowym.

Decyzje o dołączeniu do wybranego obozu politycznego – narodowego lub socjalistycznego, młodzież często podejmowała też pod wpływem rówieśników. Przykładowo Maria Bokowa (ur. 1898) wspominała, jak została socjalistką pod wpływem koleżanki³⁶. Kółka samokształceniowe, obok tradycyjnego charakteru patriotycznego, nabierały zatem znaczenia politycznego, stając się podatnym gruntem agitacji politycznej wśród młodzieży szkolnej³⁷.

Często o wyborze konkretnej opcji politycznej decydowała obecność i czynna działalność wśród młodzieży reprezentantów poszczególnych organizacji na danym terenie. Pisał o tym Aleksander Bogusławski³⁸ (ur. 1887), który jako uczeń 3-klasowej szkoły miejskiej w Piotrkowie, tzw. „Aleksandrówki”, jesienią 1904 r. został zaprzysiężony wraz z dwunastoma kolegami na członka nielegalnej organizacji uczniowskiej związanej ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet”, zwanej też Związkiem Młodzieży Narodowej: „Zebrano nas na mieście w mieszkaniu prywatnym, gdzie miał stancję jeden z naszych kolegów [...]. Po wstępnym odebraniu przez nas przyrzeczenia, że zachowamy tajemnicę – którą odebrało 2-ch starszych kolegów z wyższych oddziałów Aleksandrówki, jeden z nich zaczął nam wyjaśniać cele tej organizacji. Z krótkich tych wyjaśnień pozostało mi w pamięci dążenie do niepodległości Polski, a ze spraw bieżących walka z rusyfikacją, uświadamianie się

³³ Tamże, s. 68.

³⁴ Bagiński Kazimierz, w: *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 24.

³⁵ BN, K. Bagiński, *Fragmenty wspomnień*, sygn. akc. 18072, *passim*.

³⁶ BN, M. Bokowa, *Wspomnienia z lat 1900-1929*, sygn. akc. 8080, k. 12-14.

³⁷ Por. m.in.: P. Waingertner, *Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905-1918 w świetle relacji z epoki*, s. 5-26.

³⁸ Biogram tego czynnego działacza ruchu ludowego zawierają m.in. następujące wydawnictwa: *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 45-46; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939. Słownik biograficzny*, t. 1: A-D, red. M. Smogorzewska, Warszawa 1998, s. 173-174; *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik Biograficzny*, t. 1: A-K, red. naukowa A. Bóldyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 99-100.

o potrzebach i zadaniach polskich, tak politycznych, jak i społecznych”³⁹. Członkowie tej organizacji doksztalcali się w zakresie znajomości polskiej historii i literatury, czytali nielegalne pisma i książki oraz dyskutowali na temat spraw narodowych i problemów społecznych. To wówczas Bogusławski dowiedział się o planach organizacji strajku szkolnego na początku roku 1905⁴⁰. Pod wpływem lokalnych działaczy zaczął czytać pismo „Polak” oraz kolportować nielegalne pisma i odezwy w regionie. Miał wówczas 17 lat. Na tamtych terenach, jak wspominał, nie spotykał działaczy PPS czy Polskiego Związku Ludowego, monopol na tego typu działania miała tam wyraźnie ND: „Tak ja, jak i koledzy, którzy zostali razem ze mną przyjęci do organizacji, ustosunkowaliśmy się do jej dążeń uczuciowo, odpowiadała naszym pragnieniom. Rozumowego i krytycznego sądu jeszcze mieć nie mogliśmy. Zresztą nie miałem ani ja, ani ci koledzy wiadomości o innych tajnych organizacjach i ich dążeniach. Gdyby pierwsi zebrali nas socjaliści, to z pewnością zgodzilibyśmy się należeć do ich organizacji. Ale oni zlekceważyli młodzież z Aleksandrówki. Dotarła do nas młodzież narodowa i jej poglądy dłużej stały się naszymi poglądami”⁴¹.

Bogusławski wstąpił do Związku Młodzieży Rzemieślniczej im. Jana Kilińskiego tzw. „Kilińszczaków”, utworzonego przy Narodowym Związku Robotniczym. Jak sam pisał, dokonał tego wyboru, gdyż nie funkcjonował wtedy związek młodzieży chłopskiej. Zebrania prowadzili najczęściej strajkujący studenci, do dyspozycji mieli bibliotekę z literaturą patriotyczną i popularno-naukową⁴². Bogusławski wyraźnie podkreślał, że on formalnie nigdy nie należał do ND⁴³. Dopiero kiedy w 1912 r. powstał niejawni Związek Młodzieży Wiejskiej i wydawane przezeń legalnie pismo „Drużyna” pod kierunkiem Adama Chętnika, włączył się aktywnie do tych prac⁴⁴.

Stefan Żardecki (ur. 1887) znalazł się natomiast w zasięgu wpływów PPS. W gimnazjum filologicznym w Radomiu funkcjonowało kółko samokształceniowe narodowo-socjalistyczne, którego celem, oprócz poszerzania wiedzy z zakresu polskiej historii i literatury, było także uświadamianie polityczne uczniów⁴⁵. Jak wspominał: „Starsi koledzy zorganizowali nam kółko samokształceniowe, wciągnęli na razie do niego najbardziej zaufanych i wyznaczili jednego spośród nas jako starostę (wtedy słowo to w gronie młodzieży nie było znane, wzgl[ędnie] używane), czy też kierownika, kółko było zakonspirowane i miało za zadanie doksztalcenie się w języku polskim, naukę historii polskiej i uświadamianie polityczne, istniały wtedy dwa rodzaje kółek samokształceniowych: narodowe i postępowe

³⁹ BN, A. Bogusławski, *Spoleczno-gospodarczy i kulturalny stan wsi w gminie Woźniki pow. piotrkowskiego w okresie 1900-1907 w świetle wspomnień*, sygn. akc. 11018, k. 227-228.

⁴⁰ BN, A. Bogusławski, *Wspomnienia 1887-1939*, cz. 1: *Pod zaborami*, sygn. akc. 13202, k. 14. Z najnowszych publikacji na temat udziału młodzieży w strajku szkolnym 1905 r. w świetle wspomnień m.in.: K. Cybulska, *Udział w strajku szkolnym w świetle indywidualnego doświadczenia biograficznego młodzieży urodzonej pod koniec XIX wieku*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, nr 1, s. 353-368; M. Nawrot-Borowska, A. Wałęga, *W cieniu rusyfikacji, strajku szkolnego 1905 r. i I wojny światowej – edukacja na terenie Królestwa Polskiego przełomu XIX i XX wieku w świetle źródeł rękopiśmiennych (wybrane problemy)*, „Res Historica”, 2025, t. 59, s. 1689-1720.

⁴¹ BN, A. Bogusławski, *Spoleczno-gospodarczy i kulturalny stan wsi w gminie Woźniki pow. piotrkowskiego w okresie 1900-1907 w świetle wspomnień*, k. 230.

⁴² BN, A. Bogusławski, *Wspomnienia 1887-1939*, cz. 1: *Pod zaborami*, k. 23-24.

⁴³ Tamże, k. 42.

⁴⁴ Tamże, k. 89-99; W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864-1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002, s. 130.

⁴⁵ BN, S. Żardecki, *Mijają lata, mijają ludzie. Wspomnienia*, t. 1: *Dzieciństwo, lata szkolne, okres 1890-1907*, k. 38-41.

o zabarwieniu socjalistycznym. Ja należałem do tych ostatnich. Radomskie gimnazjum na ogół miało opinię czerwonego, z grona tej uczelni wyszło wielu późniejszych działaczy PPS. Ideologia nasza miała charakter wybitnie narodowo socjalistyczny. Programu Marksa nikt z nas dokładnie nie znał i nie rozumiał, a socjalizm uważał po swojemu jako dążenie do sprawiedliwości społecznej i polepszenia bytu szerokich mas. Na pierwszym jednak planie stawialiśmy sprawę niepodległości narodowej, uważając, iż wobec potężnego zacofania caratu żadne reformy społeczne u nas nie dadzą się przeprowadzić⁴⁶. Praca kółka opierała się głównie na uczestnictwie w zebraniach, podczas których czytano odezwy partyjne, prasę konspiracyjną oraz samodzielnie przygotowane referaty i redagowaną gazetkę. Młodzież próbowała także inicjować dyskusje, zabrakło jednak wśród nich doświadczonych moderatorów i liderów, starosta nie sprostął swojej funkcji, co miało negatywny wpływ na poziom takich przedsięwzięć. Jednak w ocenie Żardeckiego „Pomimo nieudolności a nawet pewnej naiwności, praca w naszym kółku wywierała dodatni wpływ. Zmuszała nas poniekąd do poważniejszego myślenia, sprzyjała kształtowaniu się poglądów, wzbudzała zainteresowanie się życiem społecznym i odciągała od wielu niepotrzebnych wybryków”⁴⁷. O okresie rewolucji 1905-1907 r. pisał: „Był to okres, kiedy robota konspiracyjna przybierała na sile, akcja uświadamiająca i propagandowa przenikała do naszego środowiska, chodziliśmy na tajne zebrania i masówki. Niektórzy koledzy, jak można było sądzić, należeli już do partii. Nie przypuszczam, aby wtedy byli świadomymi marksistami, jakkolwiek niektórzy wybili się później jako działacze ruchu socjalistycznego. Większość jednak kolegów moim zdaniem nie miała jeszcze wykrystalizowanych zapatrywań, pociągało ich jednak poczucie indywidualnie rozumianej sprawiedliwości społecznej, walka o wyzwolenie narodowe i młodzieńcza dążność do wyżycia się”⁴⁸.

Młodzież Królestwa Polskiego czynnie angażowała się także w ruch skautowy. Skauting, który na ziemiach polskich rozwijał się początkowo w Galicji w latach 1909-1911 dzięki m.in. działalności Olgi i Andrzeja Małkowskich⁴⁹, stał się także popularny w zaborze rosyjskim. Organizowane tam od 1911 r. drużyny skautów, a od 1912 r. także skautek, miały charakter tajny, podobnie jak działająca od 1912 r. w Warszawie zakonspirowana Naczelna Komenda Skautowa w Warszawie. W latach 1915-1916 funkcjonowała tam też Polska Organizacja Skautowa. Dopiero po wkroczeniu na teren Królestwa oddziałów niemieckich i austriackich ruch ten mógł działać jawnie, wówczas powszechnie używano już nazwy: harcerstwo. Ostatecznie w listopadzie 1916 r. ukonstytuował się Związek Harcerstwa Polskiego⁵⁰. Jak podkreśla Aneta Bołdyrew, „W wielu wspomnieniach pamiętnikarze pisali o harcerstwie jako organizacji ważnej dla młodzieży, ale istotnej i widocznej także w przestrzeni publicznej. Podkreślali

⁴⁶ Tamże, k. 38.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże, k. 99-100.

⁴⁹ E. Głowacka-Sobiech, *Twórcy polskiego skautingu – Olga i Andrzej Małkowsky*, Poznań 2003.

⁵⁰ B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, s. 50-51, 57-60; Z. Kmiecik, *Młodzież warszawska i jej organizacje w latach 1908-1918*, w: *Postępowe organizacje młodzieżowe w Warszawie 1864-1976*, red. B. Hillebrandt, Warszawa 1988, s. 57-60; R. Szuchta, *Polska Organizacja Skautowa. Przyczynek do dziejów obozu niepodległościowego w czasie I wojny światowej*, „Przegląd Historyczny”, 1991, nr 2, s. 245-268.

znaczenie munduru harcerskiego, który stawał się symbolem nie tylko harcerstwa, ale także działań patriotycznych”⁵¹.

Zaangażowanie w ruch skautowy wspominał Jan Mej (ur. 1903), który jako uczeń szkoły Wojciecha Górskiego został członkiem drużyny skautowej im. Jeremiego Wiśniowieckiego: „Co do zbiórek to się odbywały poza lekcjami. Musztrę drużyna wykonywała rano w każdą niedzielę na placu Kronenberga w Alejach Ujazdowskich, w Łazienkach [...] lub w Zielonce”⁵². Pomimo organizowania zbiórek po lekcjach przyczyniły się one, podobnie jak częsty udział w wycieczkach organizowanych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, do pogorszenia się jego wyników w nauce.

O udziale skautek w organizacji harcerskiej wspominała m.in. Zofia Lindorf (ur. 1905), uczennica warszawskiej prywatnej szkoły dla dziewcząt. „Na pensji wszystkie prawie dziewczynki należały do harcerstwa – ja byłam za małą, gdyż przyjmowano dopiero od drugiej klasy. Duszą skautingu w szkole był prefekt starszych klas, ksiądz Mauersberger⁵³, olbrzymi – chyba dwumetrowej wysokości chudy mężczyzna, lekko pochylony o profilu ptaka. Ten wielkolud miał dziecięce usposobienie, kochał młodzież i chętnie brał udział w zabawach podczas dużych pauz, nawet z młodszymi. Śmiał się i radował, jak nasz rówieśnik”⁵⁴. Harcerstwo kojarzyło jej się także z podniosłymi uroczystościami: „Pamiętam najbardziej wzruszający obchód narodowy, jaki mi się zdarzyło widzieć w życiu [...] na pensji w dniu 3-go maja. Atmosfera była podniosła, pełna powagi i konspiracyjnej tajemniczości. Przed całym nauczycielstwem zgromadzonym w dużej sali – odbywała się defilada harcerek, maszerujących korytarzami – formując się w coraz inne kolumny i rzucających sobie szeptem hasło. Szły cicho, prawie bezszelestnie w miękkim obuwiu, zwarte, sprężyste, skupione, niosąc w czole pochodu jedwabny amarantowy sztandar z białym orłem. Drużynowe niosły w odstępach niewielkie niebieskie jedwabne chorągiewki z wyhaftowanym na nich srebrną nitką ‘Czuwaj’. Cisza była wielka i tylko wszystkie serca były zgodnym rytmem. Była w tym taka moc, wiara i żar, że dziś, kiedy o tym piszę – czuję wielki wiew tamtej chwili i widzę obraz panny Jadwigi Czarnej⁵⁵ z wypiekami na szczupłej twarzy, śledzącej płonącym wzrokiem swoje dziewczynki”⁵⁶.

Także Irena Stankiewiczowa (ur. 1902) wspominała swoje zaangażowanie w harcerstwo, egzamin harcerski i otrzymanie krzyża harcerskiego. Miało to miejsce na początku 1918 r., gdy wróciła na pensję do Łomży. Harcerstwo, zainicjowane w tej placówce dwa lata wcześniej

⁵¹ A. Bołdyrew, *Wprowadzenie*, w: *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach...*, t. 2, s. 23.

⁵² BN, J. Mej, *Wspomnienia*, sygn. akc. 10570, k. 3.

⁵³ Jan Paweł Mauersberger (1877-1942), pseudonim ks. Longin, doktor teologii, instruktor harcerski, pełnił ważne funkcje w naczelnych strukturach najpierw organizacji skautowych, a następnie Związku Harcerstwa Polskiego. Od 1903 r. uczył religii w Warszawie, najpierw na tajnych kompletach, później w szkole J. Kowalczykówny i E. Konopczyńskiego, gdzie w 1912 r. zetknął się po raz pierwszy ze skautingiem. W. Błażejowski, S. Broniewski, *Mauersberger Jan Paweł*, w: *Polski Słownik Bibliograficzny*, t. 20, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975, s. 257-258; F. Dębski, *Mauersberger Jan Paweł*, w: *Harcerski Słownik Biograficzny*, red. J. Wojtycza, t. 1, Warszawa 2006, s. 141-143.

⁵⁴ BN, Z. Lindorf, *Silva rerum*, t. 1: *Z opowiadań mojej matki*, sygn. akc. 8194/1, s. 195.

⁵⁵ Jadwiga Kowalczykówna (1874-1944), zwana Jadwigą Czarną, nauczycielka, wspólnie z Jadwigą Jawurkówną, zwaną Jadwigą Białą, założyły i prowadziły prywatną szkołę dla dziewcząt w Warszawie na ulicy Wiejskiej. Zob.: W. Karpowicz, *Kowalczykówna Jadwiga*, w: *Polski Słownik Bibliograficzny*, t. 14, Wrocław 1968-1969, s. 520-521.

⁵⁶ BN, Z. Lindorf, *Silva rerum*, k. 195-196.

przez jedną z nauczycielek, prowadziła wówczas jedna ze starszych uczennic. Pod jej kierunkiem Zofia przygotowywała się do egzaminu harcerskiego. Za szczególnie cenne uznała wychowawcze i socjalizacyjne aspekty harcerstwa: „Zbiórki, pogadanki, wycieczki, biwaki, towarzystwo rówieśników złączonych wspólną myślą o wyzwoleniu Polski dawały mi to, do czego zawsze tęskniłam. Stawałam się bardziej samodzielną, praktyczną i przystosowaną do życia”⁵⁷. Do harcerstwa wstąpił także Jan Szorc (ur. 1908), członek 3 Lubelskiej Drużyny Harcerskiej im. Romualda Traugutta, który z sentymentem wspominał organizowane już w okresie międzywojennym harcerskie zloty i obozy, jako idealną szkołę społecznienia dla jedynaka⁵⁸.

Czasem młodzież przez zaangażowanie w ruch skautowy, a następnie harcerski, dojrzewała do decyzji o wstąpieniu do innych organizacji – już o ściśle wojskowym charakterze. Ksiądz i pedagog Michał Słowikowski (ur. 1898) w szkole polskiej w Ostrowcu, do której zaczął uczęszczać w 1916 r., aktywnie zaangażował się w ruch skautowy: „Panowało przekonanie, że co najlepsze – to należało do skautingu [...] Więcej niż połowa naszej klasy. Nic dziwnego, że i ja też zgłosiłem się do drużyny. Naturalnie – wolno mi było nosić na kołnierzu żółty znaczek, byłem więc tak zwanym ‘żółtodziobem’. Wówczas nie wystarczyło tylko się zgłosić, chodzić na zbiórki plutonu, drużyny, czy najmniejszej komórki – zastępu. Trzeba było pracować. A więc były wykłady – a to z historii, a to z prawa harcerskiego, a to węzły skautowskie – lub znaki skautowskie. Chłopcy swoje zgłoszenia brali poważnie, jeżeli któremuś nie szło z historii, czy z prawa skautowskiego – to punktem ambicji było dotąd uczyć się – aż się nauczył. A te niedzielne wycieczki ze śpiewem przez miasto pieśni legionowych. Budziły dreszcze. Zdawało nam się, że jesteśmy jakimiś nadzwyczajnymi rycerzami, że mamy spełnić specjalną misję w Polsce, która do nas przyjdzie”⁵⁹. Po zdanym egzaminie skautowskim Słowikowski otrzymał prawo do noszenia srebrnych sznurków i już nie był żółtodziobem. Szybko jednak chłopcy znudzili się tą organizacją: „Jesteśmy już za poważni, żeby z kijkami chodzić na wycieczki, bawić się w zastępy Kruków, Wilków czy też Sępów”⁶⁰. Przystąpili zatem do Polskiej Organizacji Wojskowej⁶¹, gdyż uznali, że inne organizacje młodzieży to jednak „dziecinnada”⁶². Tymczasem POW oferowała im wykłady z obsługą karabinów i wskrzeszała marzenia o kontynuacji walk powstańczych 1830 i 1863 r. Z czasem POW ich jednak rozczarowała – w ich ocenie zbyt umacniały się tam wpływy socjalistyczne. Na tle wstępowania skautów/harcerek do POW doszło zresztą wówczas do konfliktu pomiędzy instruktorami tego ruchu, część z nich popierająca Narodową Demokrację była temu zdecydowanie przeciwna, co doprowadziło do rozłamu⁶³.

⁵⁷ BN, I. Stankiewiczowa, *Pamiętniki 1902-1918 Ireny Stankiewiczowej*, sygn. akc. 11403, k. 116.

⁵⁸ BN, J. Szorc, *Pamiętnik Jana Szorca. Maszynopis o najbliższej rodzinie, sobie i o szkole. Zeszyt 1, lata 1843-1928*, sygn. akc. 11895, k. 70-75.

⁵⁹ BN, M. Słowikowski, *Wspomnienia z lat 1914-1945*, t. 1: *My młode pokolenie*, cz. 1: *Na stacji i w klasie*, sygn. akc. 12116/1, k. 15-16.

⁶⁰ Tamże, k. 70.

⁶¹ Tamże, k. 76. Polska Organizacja Wojskowa utworzona została w sierpniu 1914 r. przez działaczy Związku Walki Czynnej i Polskich Drużyn Strzeleckich jako tajna organizacja wojskowa o orientacji antyrosyjskiej. Zob.: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984, s. 3.

⁶² BN, M. Słowikowski, *Wspomnienia z lat 1914-1945*, k. 79.

⁶³ B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, s. 58-59.

Zdaniem Słowikowskiego młodzi byli też coraz bardziej rozczarowani Legionami: „Legiony już nie budziły dreszczów – jak przedtem”⁶⁴, „Legiony wówczas, to znaczy w jesieni roku 1916, wśród naszej młodzieży nie stanowiły marzeń młodocianych. Owszem, był czas, kiedy wstrząsały sercem, ale ogół wiedział, że coś jednak z tą Polską, która oni mieli przynieść, były niewyraźne...”⁶⁵. Wyraźnie podkreślał, że na zmianę stosunku wobec Legionów wpływały zarówno wewnętrzne problemy tej formacji, jak i ogólne rozczarowanie przedłużającą się podwójną okupacją oraz nadzieja na ostateczną klęskę Niemiec.

Organizacje młodzieżowe, jak np. Związek Młodzieży Postępowo Niepodległościowej czy Organizacja Młodzieży Narodowej zachęcały swoich członków i sympatyków do wstępowania do Legionów Polskich i POW⁶⁶. Zwłaszcza ta druga organizacja zyskała popularność wśród młodzieży Królestwa Polskiego, także tej skupionej w harcerstwie⁶⁷. O harcerzach rozbijających Niemców na warszawskich ulicach w listopadzie 1918 r., co miało miejsce pod wpływem oddziaływania POW, pisał m.in. Zdzisław Janota-Bzowski (ur. 1910)⁶⁸.

Jan Maria Zawistowski (ur. 1901), zanim wstąpił do POW, w roku szkolnym 1916/1917 zainicjował z kolegami w warszawskiej szkole „Samopomoc”, prowadząc komisową sprzedaż podręczników⁶⁹. Rekrutował ich szkolny kolega „członek POW – tajnej organizacji wojskowej, kierowanej przez legionistów i przygotowującej kadry Wojska Polskiego, które miało wystąpić w momencie załamania się Niemców [...] Zgłosiło się ¾ klasy. Zaczęły się popołudniowe i niedzielne zebrania i ćwiczenia z początku z kijami, a później z bronią. Schodziliśmy się w szkole albo u Smoleńskiego, który mieszkał nad restauracją i można było wejść i wyjść przez ten lokal niepostrzeżenie. Wreszcie w ‘pensjonacie’ dyrektorskim w salce gimnastycznej w wieżyczce okrągłej. Z korytarzyka prowadzącego przez poddasze do wieżyczki było małe kontrolne wyjście na poddasze. Tam ukryliśmy broń do ćwiczeń. Gdyby to dyrektor wiedział, byłaby awantura co się zowie. Ale jego pomocnik, który miał nadzór nad pensjonatem, był byczy chłop, udawał, że nic nie widzi. Koledzy mieli prawo odwiedzać pensjonariuszy w godzinach popołudniowych i zabawiać się z nimi w salce na górze. Były tam nawet przyrządy gimnastyczne i szpady fechtunkowe. Zauważyliśmy, że ten biedny wychowawca w czasie naszych ćwiczeń dyżuruje przy głównym wejściu i pilnie uważa, by ktoś niepożądany tam się nie kręcił. W ten sposób mieliśmy obstawę. Najlepiej zostało zorganizowane ‘ostre strzelanie’ z rkm”⁷⁰. 11 listopada 1918 r. – uzbrojeni chłopcy, pod kierunkiem kolegi z POW wzięli udział w rozbijaniu Niemców na dworcu⁷¹.

Do POW należały czasem całe rodziny, jak to było w przypadku starszych braci Stanisława Tułodzieckiego (ur. 1909), Henryka, Edwarda, Felicjana i Kazimierza. Dwóch spośród nich pełniło nawet funkcje komendantów lokalnych oddziałów, współpracowało z Pogotowiem Bojowym PPS, organizowali oni i szkolili oddziały, brali udział w akcjach bojowych⁷².

⁶⁴ BN, M. Słowikowski, *Wspomnienia z lat 1914-1945*, k. 16.

⁶⁵ Tamże, k. 26.

⁶⁶ Z. Kmiecik, *Młodzież warszawska i jej organizacje w latach 1908-1918*, s. 51.

⁶⁷ Tamże, s. 55-56.

⁶⁸ BN, Z. Janota-Bzowski, *Wspomnienia pamiątkarskie. Młodość 1910-1939*, sygn. mf. 95614, k.19.

⁶⁹ Tamże, k. 163-164.

⁷⁰ Tamże, k. 174-175.

⁷¹ Tamże, k. 187-192.

⁷² BN, S. Tułodziecki, *Kronika rodzinna czyli Dziewięciu braci nieśpiących*, t. 1, sygn. akc. 12913/1, k. 25, 30-33, 41, 47.

Do POW w Dobrzyniu nad Wisłą wstąpił też Edward Gryczewski (ur. 1902), syn wiejskiego rzemieślnika. W mieście tym zafascynowała go najpierw prężna drużyna harcerska, a szczególnie „przewspaniałe ogniska, śpiewy i śpiewy bez końca”⁷³. Młodzieniec jednak, bez doświadczenia harcerskiego, został od razu jako „dobrze zbudowany” młody człowiek zaprzysiężony do POW – przyjął pseudonim „obywatel Łoś”⁷⁴. Wspominał o szacunku, jakim ludzie otaczali legionistów, i o ich popularności wśród młodych kobiet⁷⁵.

Z kolei Leszek Jastrzębiec (ur. 1900), uczeń polskiego prywatnego gimnazjum im. Dąbrowskiego, latem 1915 r. postanowił wstąpić do Legionów⁷⁶: „Z końcem roku szkolnego, w czerwcu 1915 r., całkowicie zapomnieliśmy o nauce, ja i niektórzy moi koledzy. Włóczyliśmy się po mieście i szukaliśmy sposobu, jak się zapisać na ochotnika do Legionów. Nie była to rzecz łatwa. Zbyt młody wiek i struktura ciała nie odpowiadały w zupełności przepisom wojskowym. Jednak dowiedzieliśmy się, że jeśli ktoś ma zezwolenie rodziców, to może być przyjęty. Jeżeli nie do oddziałów szturmowych, to przynajmniej do służby garnizonowej”⁷⁷. Jego zezwolenie przygotował kolega, odwzorowując pismo matki z listów wysyłanych do syna. Sierżant rekrutujący kandydatów do Legionów podejrzewał, że dokument jest sfałszowany, jednak ochotnicy zostali przyjęci i rozpoczęli pierwsze lekcje musztry. Z kolei Tadeusz Janota-Bzowski (ur. 1904) wspominał, jak odrzucono jego zgłoszenie na ochotnika do wojska z powodu zbyt młodego wieku, jednak już jego starszy brat poszedł walczyć⁷⁸.

Młodzież uczestniczyła także w pracach różnorakich organizacji studenckich. Zbigniew Dobiecki (ur. 1898) po zdaniu matury w 1918 r. zapisał się na wydział prawa Uniwersytetu Warszawskiego, podjął też ochotniczą służbę wojskową w 3. pułku ułanów. Na uczelni został członkiem zarządu Akademickiego Koła Jedności Narodowej, które miało program narodowo-konserwatywny⁷⁹. Do organizacji studenckich należał też brat Jana Marii Zawistowskiego, zaangażowany w Bratnią Pomoc i Sąd Koleżeński oraz redakcję pisma „Pro Arte et Studio”. „Jednocześnie brat należał do zrzeszenia młodzieży ‘Zarzewie’ sympatyzującej ze Strzelcem, a więc i z Legionami Piłsudskiego”⁸⁰.

Analiza pamiętników młodzieży korzystającej z różnorakich form aktywności stowarzyszeniowej – od kółek samokształceniowych, poprzez organizacje młodzieżowe, po bezpośrednie zaangażowanie w walkę o niepodległość w szeregach Legionów Polskich czy POW wskazuje, jak ważną rolę pełniły poszczególne organizacje w życiu ich członków. Nie ulega wątpliwości fakt, że analizowane, niepublikowane dotąd wspomnienia, są wartościowymi źródłami, uzupełniającymi dotychczasową wiedzę na temat aktywności organizacyjnej młodzieży w Królestwie Polskim na początku XX w. Ukazują one nie tylko typy organizacji, do jakich młodzież ta przynależała, zasady ich funkcjonowania, struktury, przemiany, konsekwencje działania, ale także indywidualne motywy przystępowania do danych organizacji, relacje między członkami, towarzyszące działalności emocje. O zaangażowaniu

⁷³ BN, E. Gryczewski, *Wspomnienia z lat 1863-1918*, sygn. akc. 10706, k. 241.

⁷⁴ Tamże, k. 243

⁷⁵ Tamże, k. 199.

⁷⁶ P. Waingertner, *Młodzież Królestwa Polskiego wobec zagadnienia niepodległości Polski w latach I wojny światowej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2022, nr 2, s. 191-216.

⁷⁷ BN, L. Jastrzębiec, *Tulacze życie (Pamiętnik)*, sygn. akc. 9314/I, k. 22.

⁷⁸ BN, T. Janota-Bzowski, *Wspomnienia*, t. 1, sygn. akc. 11431, s. 37.

⁷⁹ BN, Z. Dobiecki, *Wspomnienia*, t. 1: *Z własnych przeżyć 1898-1914*, sygn. mf. 74825, s. 78.

⁸⁰ BN, J.M. Zawistowski, *Wspomnienia*, t. 1, sygn. akc. 12314/1, s. 162

poszczególnych osób w aktywność stowarzyszeniową decydowało wiele, nierzadko zupełnie przypadkowych czynników. Ważną rolę odgrywały często tradycje rodzinne, przykład starszych kolegów, sympatie polityczne, ale także dostępność poszczególnych organizacji na danym terenie. Obok młodzieńczego entuzjazmu i zaangażowania autorom pamiętników nie zabrakło także racjonalnego, krytycznego spojrzenia na oferty aktywizacji stowarzyszeniowej i paramilitarnej młodzieży formułowane przez poszczególne orientacje polityczne. Nie ukrywali zwłaszcza swojego rozczarowania wewnętrznymi konfliktami w obrębie poszczególnych organizacji.

Autorstwo: „Koncepcja: MNB i AW; analiza formalna: MNB i AW; badania: MNB i AW; metodologia: MNB i AW; weryfikacja: MNB i AW.; przygotowanie wstępnej wersji tekstu: MNB i AW.; przygotowanie ostatecznej wersji tekstu: MNB i AW. Wszyscy autorzy zapoznali się i zaakceptowali opublikowaną wersję tekstu”.

Finansowanie badań: Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018-2023. Nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

Oświadczenie właściwej komisji etycznej: Nie dotyczy.

Oświadczenie o dostępności danych: Nie dotyczy.

Konflikt interesów: Autor deklaruje, że nie ma żadnego konfliktu interesów związanych z publikacją niniejszych badań.

Bibliografia

Źródła pamiętnikarskie, niepublikowane ze zbiorów BN

- Bagiński H., *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka druga: Szkoła średnia w Radomiu i organizacja Pet-u (1898-1908)*, sygn. akc. 8769.
- Bagiński H., *Radosne życie. Wspomnienia z lat górnych i chmurnych, Teka trzecia: Politechnika we Lwowie, organizacje tajne i organizacje jawne*, sygn. akc. 8769.
- Bagiński K., *Fragmenty wspomnień*, sygn. akc. 18072.
- Bogusławski A., *Spoleczno-gospodarczy i kulturalny stan wsi w gminie Woźniki pow. piotrkowskiego w okresie 1900-1907 w świetle wspomnień*, sygn. akc. 11018.
- Bogusławski A., *Wspomnienia 1887-1939, cz. 1: Pod zaborami*, sygn. akc. 13202.
- Bokowa M., *Wspomnienia z lat 1900-1929*, sygn. akc. 8080.
- Dobiecki Z., *Wspomnienia, t. 1: Z własnych przeżyć 1898-1914*, sygn. mf. 74825.
- Dominko J., *Opowieść rodzinna*, sygn. akc. 8851.
- Gryczewski E., *Wspomnienia z lat 1863-1918*, sygn. akc. 10706.
- Janota-Bzowski T., *Wspomnienia, t. 1*, sygn. akc. 1143.
- Janota-Bzowski Z., *Wspomnienia pamiętnikarskie. Młodość 1910-1939*, sygn. mf. 9561.
- Jastrzębiec L., *Tulacze życia (Pamiętnik)*, sygn. akc. 9314/I.
- Lindorf Z., *Silva rerum, t. 1: Z opowiadań mojej matki*, sygn. akc. 8194/I.
- Matlakowski W.K., *Wspomnienia z lat 1886-1940*, sygn. akc. 10875.
- Marszewski A., *Fragmenty wspomnień*, sygn. akc. 14279/1.
- Marszewski A., *Fragmenty wspomnień*, sygn. akc. 14279/2.
- Mej J., *Wspomnienia*, sygn. akc. 10570.
- Słowikowski T., *Wspomnienia z lat 1914-1945, t. 1: My młode pokolenie, cz. 1: Na stacji i w klasie*, sygn. akc. 12116/I.
- Stankiewiczowa I., *Pamiętniki 1902-1918 Ireny Stankiewiczowej*, sygn. akc. 11403.
- Szorc J., *Pamiętnik Jana Szorca. Maszynopis o najbliższej rodzinie, sobie i o szkole. Zeszyt 1, lata 1843-1928*, sygn. akc. 11895.
- Tułodziecki S., *Kronika rodzinna czyli Dziewięciu braci nieśpiących*, t. 1, sygn. akc. 12913/I.

Zawistowski J.M., *Wspomnienia*, t. 1, sygn. akc. 12314/1.

Żardecki S., *Mijają lata, mijają ludzie. Wspomnienia*, t. 1: *Dzieciństwo, lata szkolne, okres 1890-1907*, sygn. akc. 8037/1.

Opracowania

Bagiński Kazimierz, w: *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 24.

Błażejowski W., Broniewski S., Mauersberger Jan Paweł, w: *Polski Słownik Bibliograficzny*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975, s. 257-258.

Bogusławski Aleksander, w: *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939. Słownik biograficzny*, t. 1: A-D, red. M. Smogorzewska, Warszawa 1998, s. 173-174.

Bogusławski Aleksander, w: *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 45-46.

Bołdyrew A., *Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych*, „Wychowanie w Rodzinie”, 2019, nr 2, s. 65-79.

Bołdyrew A., *Wprowadzenie*, w: *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905-1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. 1: 1905-1914, red. A. Bołdyrew, M.M. Krakowiak, Piotrków Trybunalski 2023, s. 11-30.

Bołdyrew A., *Wprowadzenie*, w: *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905-1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. 2: 1914-1918, red. A. Bołdyrew, A. Wałęga, Piotrków Trybunalski 2023, s. 15-32.

Cybulska K., *Udział w strajku szkolnym w świetle indywidualnego doświadczenia biograficznego młodzieży urodzonej pod koniec XIX wieku*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, nr 1, s. 353-368.

Dajnowicz M., *Działalność niepodległościowa młodzieży królewickiej przed I wojną światową (na przykładzie ziem północno-wschodnich)*, w: *Lata Wielkiej Wojny. Dojrzewanie do niepodległości*, red. D. Grinberg, J. Skopko, G. Zachiewicz, Białystok 2007, s. 35-44.

Dębski F., Mauersberger Jan Paweł, w: *Harcerski Słownik Biograficzny*, red. J. Wojtycza, t. 1, Warszawa 2006, s. 141-143.

Egodokumenty. *Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. W. Chorańczewski, A. Paćwicius, S. Roszak, Toruń 2015.

Gajewski W., *Początki organizacji szkolnej w Radomiu*, w: *Zarzewie 1909-1920. Wspomnienia i materiały*, wybór i oprac. A. Gawlicka, Warszawa 1973, s. 216-228.

Głowacka-Sobiech E., *Twórcy polskiego skautingu – Olga i Andrzej Małkowscy*, Poznań 2003.

Grabowska-Pieńkosz D., *Zapisani w pamięci nauczyciele zaboru austriackiego w literaturze pamiętnikarskiej*, Toruń 2016.

Hillebrandt B., *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986.

Kaczmarek K., Bogusławski Aleksander, w: *Działaczk i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik Biograficzny*, t. 1: A-K, red. naukowa A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 99-100.

Karpowicz W., Kowalczykówna Jadwiga, w: *Polski Słownik Bibliograficzny*, t. 14, Wrocław 1968-1969, s. 520-521.

Kizwalter T., *Polska Nowoczesność. Genealogia*, Warszawa 2020.

Kmiecik Z., *Młodzież warszawska i jej organizacje w latach 1908-1918*, w: *Postępowe organizacje młodzieżowe w Warszawie 1864-1976*, red. B. Hillebrandt, Warszawa 1988, s. 46-59.

Kmiecik Z., *Młodzież warszawska w rewolucji 1905-1907*, w: *Postępowe organizacje młodzieżowe w Warszawie 1864-1976*, red. B. Hillebrandt, Warszawa 1988, s. 28-45.

Kmiecik Z., *Początki ruchu młodzieżowego w Warszawie (1864-1904)*, w: *Postępowe organizacje młodzieżowe w Warszawie 1864-1976*, red. B. Hillebrandt, Warszawa 1988, s. 16-21.

Kmiecik Z., *Prasa młodzieżowa w zaborze rosyjskim po rewolucji 1905-1907*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 1979, nr 4, s. 47-58.

- Konefał J., *Działalność społeczno-polityczna Aleksandra Zawadzkiego (Ojca Prokopa) w Królestwie Polskim 1876-1917*, Lublin 2000.
- Krakowiak M., *Edukacja młodzieży w prasie społeczno-kulturalnej i pedagogicznej Królestwa Polskiego w latach 1905-1914*, Łódź 2024.
- Mędrzecki W., *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864-1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002.
- Miąso J., *Szkolnictwo handlowe w Królestwie Polskim (1855-1914)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1965, t. 8, s. 133-168.
- Miszczyk M., *Bagiński Henryk*, w: *Harcerski Słownik Biograficzny*, red. T. Wojtycza, t. 3, Warszawa 2012, s. 19-22.
- Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984.
- Nawrot-Borowska M., Wałęga A., *Pamiętniki rękopiśmienne ze zbiorów Biblioteki Narodowej jako źródło do badań nad dzieciństwem w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX wieku w świetle źródeł rękopiśmiennych (wybrane problemy)*, „Res Historica”, 2025, t. 59, s. 1689-1720.
- Pawluczuk Z., *Rola ruchu sokolskiego w powstaniu harcerstwa na ziemiach polskich*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Kultura Fizyczna”, 2010, z. 9, s. 25-41.
- Suplicka A., *Wpływ strajku szkolnego na rozwój szkolnictwa prywatnego*, w: *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę niepodległości 1815-1918*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa 2016, s. 54-64.
- Szuchta R., *Polska Organizacja Skautowa. Przyczynek do dziejów obozu niepodległościowego w czasie I wojny światowej*, „Przegląd Historyczny”, 1991, nr 2, s. 245-268.
- Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, 2013, nr 1, s. 65-84.
- Tomaszewska D., *Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX wieku*, Łódź 1987.
- Waingertner P., *Bagiński Henryk*, w: *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik Biograficzny*, t. 1: A-K, red. naukowa A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 62-63.
- Waingertner P., *Ekspozytury i wpływy Związku Młodzieży Polskiej „Zet” w okresie zaborów (1886-1914)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2017, nr 1, s. 137-165.
- Waingertner P., *Konspiracje trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886-1996)*, Łódź 2017.
- Waingertner P., *Młodzież Królestwa Polskiego wobec zagadnienia niepodległości Polski w latach I wojny światowej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2022, nr 2, s. 191-216.
- Waingertner P., *Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905-1918 w świetle relacji z epoki*, „Dzieje Najnowsze”, 2021, nr 3, s. 5-26.
- Wolsza T., *Towarzystwo Oświaty Narodowej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1978, nr 2, s. 71-96.